
УДК 314.6(477)

В. С. СТЕШЕНКО,
*доктор економічних наук, професор, головний науковий
співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*

СІМЕЙНА СКЛАДОВА ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Постановка проблеми, мета та основні завдання дослідження. Демографічні дослідження сім'ї в Україні мають особливе значення і актуальність, оскільки саме сімейна форма демовідтворення пом'якшує вплив на його умови наслідків кризової деформації суспільства. *Метою* даної статті є обґрунтування деяких теоретико-методологічних передумов економіко-демографічного дослідження сім'ї як об'єкта практики демополітичного впливу. Основне завдання автора — на основі сучасного розуміння сім'ї та застосування до пізнання сімейного господарства концепції демовідтворення¹ розробити основні напрями вдосконалення системи заходів сімейної складової демографічної політики на основі аналізу сімейного господарства як єдності домо- і демогосподарства.

Стан вивченості проблеми. Демографічним вивченням сім'ї в Україні зазвичай займалися поодинокі дослідники. Значний внесок у дослідження сімейної проблематики в історичному контексті вніс відомий український демограф і організатор демографічної статистики Арсен Хоменко, який у 1930 р. опублікував фундаментальну роботу «Сім'я в процесі перебудови» [11]. Після організації відділу демографічних досліджень в Інституті економіки АН УРСР (1966 р.) вивченням різних демоекономічних аспектів сімейної проблематики займалися в основному Любов Чуйко [12, 13, 3, с. 223–236], а дещо раніше — Володимир Піскунов [5, 6] і Віталій Горелік [2]. Співробітниками відділу в монографії

---

¹ Демовідтворення — формування в процесі праці людей конкретно-історичної соціальної якості, системостворююча основа демопроцесу, тобто сукупності процесів, що забезпечують оновлення, подовжене існування людності в її широкому соціальному розумінні (як сукупності суб'єктів життєдіяльності). Демовідтворення — єдність деморепродукції (в процесі якої індивіди виступають суб'єктами трудового процесу) та демогенерування (в процесі якого індивіди є об'єктами трудових зусиль як власних, так і інших осіб). Як осередок демовідтворення сім'я може емпірично вивчатись лише коли вона розглядається в якості сімейного господарства.

«Праця в демопроеесі», в якій найбільш концентровано викладено основні результати досліджень економіки демопроеесу, проведених в Інституті економіки НАН України, опублікований розділ, присвячений ролі праці в індивідуально-сімейній сфері демовідтворення [10, с. 110–149]. Нині коло дослідників сімейної тематики помітно розширилось. Розпочалися дослідження сім'ї в Інституті демографії та соціальних досліджень з часу, коли в ньому було організовано сектор дослідження генеративної активності населення та розвитку сім'ї (2007 р.) [7, 14]. Розвиваються дослідження сім'ї (в основному в демополічному контексті) також в Інституті розвитку сім'ї та молоді Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту. Сьогодні основне завдання щодо поглиблення цих досліджень полягає у посиленні теоретико-методологічного обґрунтування розроблюваних науковцями і практиками заходів, спрямованих на поліпшення умов функціонування і розвитку сім'ї. В даній статті зроблено спробу привернути увагу демографів і представників суміжних з нею наук до проблем теорії сім'ї, придатної для демополітичного застосування.

Основні результати. Дослідження процесів, що забезпечують безперервне буття населення, тобто його поновлення в конкретно-історичній соціальній якості, передбачає аналіз усіх видів соціальної життєдіяльності як системи соціальних форм самовідтворення народонаселення. Кожна з цих форм виконує певну демоутворюючу функцію. Сім'я являє собою «початковий» предмет мікродемографічного вивчення в системі осередків демопроеесу та осередків демовідтворення. У тих суспільствах, де практично вся життєдіяльність індивіда відбувалася в «колі сім'ї», вона була по суті єдиним мікродемоколективом. Однак у сучасних суспільних організаціях сім'я вже не є універсальним за своїми функціями осередком: низку найважливіших соціальних функцій вона частково або повністю передала іншим осередкам системи демовідтворення. Зокрема, процес соціалізації індивідів поза сім'єю відбувається в різного рівня навчальних закладах, виробничих колективах та ін. Конкретно-історичні властивості індивіди набувають, зберігають, розвивають та втрачають, перебуваючи в різних спільнотах. Сам цей факт породжує необхідність розширення та поглиблення як емпіричного, так і теоретичного демографічного мислення, без чого об'єктивно неможливо виробляти досить ґрунтовні пропозиції щодо напрямів, методів активізації та підвищення результативності демографічної політики, включаючи її сімейну складову.

Якщо метою дослідження є людність як система, елементи якої утворюють сім'ї, то вже найперший етап статистичного дослідження цієї сукупності — статистичне спостереження — принципово відрізняється від спостереження, що проводять для збору даних про населення як сукупність жителів певної території. Визначення сім'ї як об'єкта статистичного спостереження — завдання значно більш складне порівняно з визначенням його елементарної одиниці — індивіда. Коли йшлося про визначення сім'ї як об'єкта статистичного спостереження в найбільших операціях демостатистики, якими є, зокрема, переписи населення, до уваги брали як мінімум три найважливіші критерії, наявність яких дає підстави вважати їхніх суб'єктів членами сім'ї: родство, спільне проживання, спільне ведення господарства або спільний бюджет. Накопичений досвід статистичного обліку сімей як сукупностей індивідів, пов'язаних зазначеними трьома видами спілкування в сім'ї, свідчить про недосконалість такого визначення об'єкта статистичного спостереження. Якщо мислити людність як сукупність сімей у згаданому вище визначенні, то у цьому випадку, по-перше, вона фактично розпадається на дві окремі статистичні сукупності — сукупність сімей і сукупність одинаків; по-друге, практично неможливо послідовно керуватися лише зазначеними ознаками сім'ї як об'єкта статистичного спостереження, оскільки вони самі по собі недостатні для визначення сім'ї як групи індивідів, сукупна життєдіяльність яких забезпечує всі об'єктивно необхідні для даного суспільного організму мікроумови демопроеесу (різні види зв'язків в сім'ї не рівнозначні у виконанні її

основних функцій, і до того ж сім'я не є закритою системою). Тому не випадково при визначенні об'єкта статистичного спостереження є спроби зробити акцент на тому або іншому виді сімейних зв'язків, виділити з них основні, визначальні. Зокрема, за всієї важливості дослідження «біологічної сім'ї» (сукупність батьків і їхніх дітей) особливу увагу приділяють економічним сімейним зв'язкам. Так, при переписах населення колишнього СРСР 1959 і 1970 рр. члени сім'ї, які проживали постійно окремо від родини, але зберігали з нею спільність бюджету або регулярний матеріальний зв'язок, хоча й не зараховувалися до складу даної сім'ї, але й не вважалися одинаками. Таких осіб включали в окрему групу членів сім'ї, які проживають окремо, внаслідок чого основна роль ознаки сім'ї як об'єкта статистичного спостереження («спільне проживання») фактично заперечувалася. Отже, очевидно взагалі немає рації намагатися знайти універсальне визначення сім'ї як об'єкта статистичного спостереження, придатного для досліджень людності як сукупності сімей у будь-яких умовах місця й часу. У кожному конкретному випадку воно залежить від мети дослідження.

Важливим методологічним питанням у цьому контексті є визначення «ядра», «основи» сім'ї як соціального колективу, що забезпечує певні мікроумови демопроцесу. Які відносини є системоутворюючими в системі зв'язків у сімейному колективі? З першого погляду здається обґрунтованою думка, що «ядром» сім'ї, її основою є шлюб, а отже — шлюбні відносини, або ще простіше — «подружжя пара або один з подружжя з дітьми» [4, с. 575–576]. Але подальший аналіз свідчить про те, що шлюбні відносини як конкретно-історична форма прояву абстрактного біологічного зв'язку є основою лише «біологічної сім'ї», функцією якої є необхідне для відтворення населення у вузькому розумінні (як природного руху) з'єднання певних абстрактних біологічних моментів істот різної статі. Об'єктивним фактом є та обставина, що існують сімейні утворення без шлюбних партнерів, наприклад, неповні сім'ї, а також ті, формування яких відбувається не на основі шлюбних відносин, а починається з усиновлення або удочеріння, тобто очевидно, що «ядром» подібних утворень є не шлюб, а щось інше. Зокрема, за даними вибіркового соціально-демографічного обстеження «Сім'я та сімейні відносини», проведеного в Україні у квітні 2009 р. [7, с. 170–171], 20,7% респондентів від їх загальної чисельності належали до неповних сімей, тобто осередків, у яких були відсутні шлюбні пари. Подібні факти ставлять під сумнів категоричність наведених вище тверджень про те, що саме шлюб є початком і «ядром» сім'ї, і «підштовхують» до висновку, що і в «звичайних» сім'ях, тобто в сімейних утвореннях, структура яких має шлюбний компонент, шлюб не є «основою» сім'ї. Не є її основою і наявність дітей. Сім'я як мікроосередок суспільства «починається» не з появи відносин «дітовиробництва» у вузькому сенсі, а з початку трудової діяльності зі створення індивідами, що вступили у ці відносини, історично необхідних мікроумов для демопроцесу. Тому й шлюбні відносини як санкціонований суспільством зв'язок по дітовиробництву, у вузькому сенсі слова, є не основою, а передумовою [11, с. 36] формування сім'ї у її конкретно-історичних формах. «Початок» новій сім'ї може покласти не тільки укладення шлюбу, а взагалі будь-який соціальний зв'язок, з якого починається формування мікроумов для демопроцесу.

Матеріальною основою («базисом») виникнення, існування та розвитку всякого сімейного утворення є сімейне господарство. Соціальною основою сім'ї є трудові відносини, що виникають між індивідами в сімейному господарстві. Трактуювання людності у вигляді сукупності суб'єктів господарських відносин на мікрорівні об'єктивно орієнтує дослідника на виявлення центрів їх «кристалізації». Саме учасники сімейного господарства (працездатні члени сім'ї) становлять «ядро» субстрату усякого сімейного утворення як системи, а зв'язки між ними в сімейному господарстві утворюють економічну основу сім'ї в її конкретно-історичних формах. Економічні відносини в сім'ї є основними, пер-

винними сімейними відносинами, що відіграють системоутворюючу роль у становленні й розвитку будь-якого сімейного утворення. Це також пояснює, чому існують сімейні утворення не з однією, а з кількома шлюбними парами. Якщо шлюбні пари ведуть загальне сімейне господарство, то тим самим утворюється економічна основа для їхнього спільного сімейного життя. Очевидно саме тому при проведенні Всеукраїнського перепису населення 2001 р. за об'єкт спостереження на рівні мікродемоколективу була обрана не сім'я, а домогосподарство — «сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у будь-яких з цих відносин, або бути і в тих, і в інших відносинах. Домогосподарство може складатися з однієї особи» [1, с. 25].

Слід зазначити, що загальноприйняте поняття «домогосподарство» («сімейне господарство») не є елементарним, оскільки характеризується неоднорідною сукупністю відносин між його членами [6, с. 90–99]. Об'єктивно не можна розкрити механізми розвитку сімейного господарства, пізнати закономірності його розвитку, якщо це поняття не буде «роздвоєне» і тим самим не будуть досліджені суперечливі його частини. Саме таке дослідження відкриває шлях для руху від фіксації більш-менш поверхневих демостатистичних закономірностей до глибокого пізнання сутнісного змісту поняття «домогосподарство», а точніше — «сімейне господарство». Це «роздвоєння» можна здійснити, виходячи з того, що у системі відносин, які характеризують життя реального сімейного господарства, існують відносини, породжувані «деморепродукцією» і «демогенеруванням», тобто процесами праці, у яких члени сімейних утворень виконують функції то суб'єктів (деморепродукція), то об'єктів праці (демогенерування); причому при самообслуговуванні індивід є й суб'єктом і об'єктом трудових зусиль.

Загальноживане статистичне поняття «домогосподарство» економічно «чисте», однорідне у тому сенсі, що не включає у свій зміст такі види праці, як обслуговування дітей, старих людей, тобто виробництво так званих «особистих послуг», а також впливу праці на самого суб'єкта трудового процесу. Але основною відмінною ознакою сім'ї як об'єкта статистичного спостереження є наявність у групі індивідів трудових зв'язків по взаємному обслуговуванню, оскільки наявність тільки таких зв'язків перетворює групу індивідів на суб'єкт сімейного господарства й сімейного життя взагалі. Саме ця ознака дає можливість відрізнити сімейне утворення від несімейних господарських колективів, які можуть характеризуватися й спільним проживанням, і родством або спорідненням, і спільністю бюджету (принаймні його частини). Наприклад, таким несімейним господарством, що характеризується всіма зовнішніми переліченими вище ознаками сім'ї, була трудова артіль, що складалася з родичів та свояків, і члени якої жили разом, мали загальний видатковий бюджет. Хотілося б зауважити, що є необхідність більш чіткого розрізнення понять, уточнення змісту яких дає змогу, як нам здається, скласти більш глибоке уявлення про людність як статистичну сукупність сімейних господарств, які є носіями не лише економічних сімейних відносин, а й «демовідносин». Йдеться про розуміння сімейного господарства як єдності домогосподарства і домогосподарства (в основі якого лежить уявлення про демовідтворення в сімейній формі як єдність деморепродукції і демогенерування)².

Сімейне домогосподарство — внутрішньосімейне виробництво засобів до життя; сімейне домогосподарство — внутрішньосімейне господарство, продуктом якого є сам індивід у його конкретно-історичній якості. Поняття «демогосподарство» покликано

² Докладніше про цей підхід до розуміння сімейного господарства див. [5].

відбити у своєму змісті вплив трудового процесу на самого індивіда, причому не тільки у тому випадку, коли він є об'єктом трудових зусиль, а й коли створює засоби до життя, змінюючись сам. Сімейне господарство — сфера внутрішньосімейної трудової діяльності членів сімейного утворення, що являє собою єдність першого і другого.

Сьогодні в Україні ведення домогосподарств є важливим засобом забезпечення існування домогосподарств та гальмування зниження дітородної активності сімей.

Рівень розвитку домогосподарств є важливим чинником, що впливає на умови життя його членів. Висока частка продукції домогосподарств у всьому національному виробництві обумовлена несприятливими умовами його розвитку протягом тривалого історичного часу (коли був суцільний дефіцит засобів до життя). При низькій інтенсивності суспільного виробництва домогосподарство стає фактором підвищення результативності використання трудового потенціалу (широко розповсюджене поєднання зайнятості членів сім'ї в домогосподарстві з участю в суспільному виробництві, використання в сімейному господарстві праці членів сім'ї, які ще не досягли працездатного віку, і залишкової працездатності тих, хто вже вийшов з нього). Зазначені особливості зайнятості в домогосподарстві значно більшою мірою стосуються сільської сім'ї, ніж міської.

Оскільки мікрогосподарства можуть існувати не тільки в сімейній формі, остільки видається виправданим говорити також про індивідуальне господарство або господарство окремих осіб, тобто про трудову діяльність несімейного індивіда (саме наявність такого господарства дає змогу йому жити поза родиною). В індивідуальному господарстві, як і в сімейному, роль і співвідношення домогосподарства й демогосподарства може коливатися в досить широких межах. Можна уявити собі ситуацію, коли несімейна особа індивідуально не виробляє ні для себе, ні “на сторону” ніяких засобів до життя (наприклад, студент, який проживає у гуртожитку), для нього їх виробляють сторонні особи. Так само індивідуальне демогосподарство може бути незначним, якщо, наприклад, індивід практично не займається самообслуговуванням, і його обслуговують інші особи. У цьому випадку індивідуальне домогосподарство даного індивіда практично збігається з його невеликим демогосподарством. Однак несімейний індивід, тобто одинак, не може існувати окремо, якщо він не має хоч якогось мінімального індивідуального демогосподарства, тобто якщо він не може сам себе обслуговувати. Без індивідуального демогосподарства утримуються особи в спеціальних суспільних господарствах, зокрема, у будинках інвалідів. Буває й так, що у великому сімейному утворенні домогосподарство загальне, а демогосподарство окреме і навпаки.

У сучасних умовах домогосподарство в сільській місцевості продовжує існувати в основному у вигляді домашнього підсобного господарства, частково перетворюючись на фермерське господарство. У містах домогосподарство подекуди перетворюється переважно на дрібне приватне виробництво, малий бізнес, що пов'язано як із загальною економічною скрутою (низька заробітна плата, безробіття, труднощі з працевлаштуванням, яке б давало задовільний дохід та ін.), так і з намаганням ефективно реалізувати сімейний трудовий і, зокрема, інтелектуальний потенціал. З введенням одноразової суттєвої за величиною допомоги матерям у зв'язку з народженням дитини з'явилися передумови для зміни співвідношення між домогосподарством і демогосподарством у сім'ях, які отримують цю допомогу, на користь другого. Взагалі, у розвинутих суспільствах ця тенденція набуває характеру загальноісторичної, тобто домогосподарство все більшою мірою уступає місце демогосподарству.

Розвиток суспільного організму, соціальний прогрес характеризується збільшенням частки в загальному обсязі всіх об'єктивно необхідних у конкретно-історичних умовах господарських робіт, тих робіт, які виконують крупні підприємства й установи як більш

продуктивні порівняно з дрібними, економічно, демографічно та соціально «нерентабельними» осередками виробництва. У цьому ж напрямі діє необхідність створення економічної бази фактичної соціальної рівності чоловіків і жінок у всіх основних сферах життєдіяльності, що може стати реальністю лише на основі розвитку могутніх «суспільних осередків домо- і демогосподарств». Як свідчить досвід економічно розвинених країн, ця концепція успішно перетворюється там на дійсність (розвиток системи осередків демогенерування, зокрема, демоутворююче високоефективної системи дошкільних дитячих закладів) в контексті вирішення еволюційним шляхом як проблеми визволення жінки від «домашнього рабства», так і загальних історичних проблем нормального розвитку людської цивілізації.

При дослідженні сім'ї та її економічної основи — сімейного господарства, не можна не враховувати, що сім'я існує в системі мікросоціальних колективів, які теж можуть бути розглянуті як осередки демопроцесу. Як відомо, коли йдеться про підвищення розлучності, то демографи і соціологи рекомендують вирішувати цю проблему за допомогою більш відповідального вибору майбутніх супутників життя, користування послугами служби сім'ї, культивування «взаєморозуміння подружжя», зокрема, залучення чоловіків до участі у веденні домашнього господарства, посилення боротьби зі шкідливими звичками (зловживанням алкогольними напоями, наркоманією, курінням і т. ін.). Із цим у загальному не можна не погодитися, оскільки мир і злагода в сім'ї, що впливають на її життєздатність, залежить від характеру відносин, що склалися між її членами. Але проблема полягає в тому, як створити умови, що забезпечують цей мир і злагоду. Ситуація в сім'ї залежить не лише від внутрішньосімейних відносин, а й від стану її членів в інших мікросоціальних колективах, і насамперед в трудовому позасімейному, який є одним з основних чинників нормального функціонування сім'ї, оскільки загалом визначає її економічне становище.

Слід зауважити, що навіть коли йдеться про дослідження дітородної активності, його не можна обмежити розглядом шлюбно-сімейних відносин, оскільки кожний конкретний індивід «підключається» не тільки до сім'ї, а й до інших мікроколективів: навчальних, виробничих, споживчих. Акцентування уваги тільки на сім'ї та ігнорування того факту, що реальне буття індивіда, його поведінка, у тому числі й дітородна, залежать від умов його існування як члена принаймні кількох мікросоціальних колективів, а не лише сім'ї, не дозволяє розкрити справжні механізми деморозвитку, зафіксувати реальні чинники суттєвих змін в «демографічній» поведінці як людей взагалі, так і їх великих та суспільно впливових спільнот. Особливо шкідливе уявлення про те, що сім'я нібито є єдиною суспільною соціальною формою демопроцесу, що поведінка індивіда тільки в сім'ї є «демографічною» поведінкою, а поведінки індивідів за межами сім'ї, в інших соціальних колективах не мають самостійного демозмісту, а становлять лише зовнішній фактор «демографічної» по суті сімейної поведінки. Саме на цьому заснована позиція тих демографів, які вважають, що можна управляти «демографічною» поведінкою індивіда, впливаючи на нього тільки як на члена сім'ї й не зачіпаючи його становища в інших соціальних колективах. Звідси явна переоцінка реальних можливостей сімейних допомог у якості якщо й не єдиного, то принаймні основного інструмента підвищення дітородної активності, некритичне ставлення до широко розрекламованого досвіду їх застосування у міжнародній практиці демополітичного впливу на рівень народжуваності.

Але в умовах сучасної гострої кризи демореальності в Україні, коли приває занепад усієї системи суспільних осередків демопроцесу, необхідність демополітичної підтримки сім'ї особливо важлива. І сімейна складова сучасної демополітики, особливо в селах, має бути зосереджена насамперед на розробці системи заходів щодо розвитку сім'ї у її іпо-

тасі домогосподарства. У сільській місцевості — це заходи щодо розвитку домашнього підсобного господарства і фермерства, в міських поселеннях — створення сприятливих умов для самозайнятості, а також для малого і середнього приватного підприємництва. Акцент на цьому напрямі розвитку сімейного господарства зроблений, зокрема, в Плані заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року [8], затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України у червні 2007 р.

Та все ж основні економічні чинники успішного функціонування переважної більшості сучасних сімейних господарств знаходяться за межами сім'ї. Створення можливостей працевлаштування на гідно оплачувану роботу, вирішення гендерних проблем зайнятості, поліпшення умов праці у контексті збереження здоров'я працюючих і т. ін. мають бути постійним, стратегічним надійним напрямом допомоги розвитку сучасної сім'ї. А у контексті довгострокової перспективи відбуватиметься поступове «витіснення» (принаймні, зменшення витрат трудового потенціалу) сімейного господарства в його частині виробництва засобів до життя (домогосподарство) участю членів сім'ї у більш продуктивному крупному виробництві, тобто поза межами сім'ї. На сучасному етапі, коли існування досить розвинутих сімейних господарств є об'єктивною необхідністю, їх технічне оснащення (зокрема, виробництво міні-техніки для підсобних домашніх і фермерських господарств) перебуває також переважно поза сім'єю. Зрозуміло, що масове виробництво малих форм ефективної сільськогосподарської техніки для села можливе лише на крупних промислових підприємствах. Тому одним із важливих заходів щодо підтримки сімейних домогосподарств має бути налагодження виробництва такої техніки.

Важливим кроком у розвитку сільської сім'ї є коригування земельної реформи у плані врахування необхідності створення сприятливих передумов для формування сімейних домогосподарств молоддю (насамперед сільською). Великою помилкою при здійсненні приватизації землі у сільському господарстві було те, що при цьому не були враховані інтереси підростаючого покоління — діти не одержали земельних паїв (Земельний кодекс України. Ст. 6), і не був передбачений резервний земельний фонд для задоволення їхніх потреб при досягненні працездатного віку. Неврахування при розподілі земельних паїв наявності дітей в сім'ях призвело до позбавлення молодого покоління основного засобу виробництва — землі, отже — і основної умови створення сімейних господарств, що стало сьогодні одним із чинників «виштовхування» молоді з села, яке матиме своїм наслідком негативний вплив у майбутньому на чисельність народжених у сільській місцевості. До речі, є підстави вважати, що за подальшого покращення суспільно-психологічних та економічних умов життя в країні, сільські жінки відреагують на ці процеси «демографічним чином» більш суттєво, ніж міські. А позбавлення молоді землі не дасть можливості досить ефективно використати дітородний потенціал цих жінок.

Проблемою розвитку демогосподарств і в містах, і в селах, значущість якої набула загальнонаціонального характеру, є вихід із застійної невирішеності житлової проблеми з урахуванням необхідності демографізації житлової політики. Низька житлова забезпеченість із загальноісторичного погляду породжена другою хвилею цивілізаційного розвитку (індустріалізація), якій відповідала нуклеарна сім'я, не обтяжена багатьма дітьми і родичами і тому більш мобільна порівняно з сім'єю сільськогосподарської цивілізації, яка своїми коренями «входила в землю» [9, с. 63]. Нині виникає нова цивілізація, основана на високотехнологічній і разом з тим «антиіндустріальній» основі й пов'язана насамперед з підвищенням рівня інформатизації, розвитку комунікацій і проникненням у всі сфери життя так званого суспільства знань (k-society). Розвиток цієї цивілізації призведе й до перебудови всього стилю життя сімей, зробивши непотрібною працю під одним дахом великих мас працівників. Очікується, що робота значної їх частини буде переміщена в так

званий «електронний котедж» (Е. Тоффлер), в якому, користуючись термінологією даної статті, зберігатиметься місце участі в домогосподарстві і демогосподарстві, що матиме наслідком економію на виробничих приміщеннях, транспортних витратах і витратах часу на поїздки до місця праці, зменшення виробничого і транспортного забруднення навколишнього середовища і т. ін. Очікується, що на цій основі відродиться складна сім'я («електронна розширена сім'я») [9, с. 341–367], що теж матиме значні багатоаспектні вигоди у всіх напрямках її життєдіяльності. Слід зауважити, що вирішення житлової проблеми не може бути зведено до простого підвищення житлової забезпеченості, а в міру можливостей має враховувати згадане вище, що в майбутньому результуватиметься у більшій відповідності якості нашого житлового середовища загальносвітовим тенденціям його модернізації.

В умовах поглиблення постаріння населення важливим напрямом сімейної складової демографічної політики є вирішення проблеми раціонального використання «залишкового» трудового потенціалу старшого покоління. Рух у напрямі використання парадигми «успішного старіння» [15, с. 188] на рівні системи сімейних господарств також має ґрунтуватися на розгляді ролі осіб старшого віку в домо- і демогосподарствах. Зусилля людей похилого віку найефективніше можуть бути використані в демогосподарстві (самообслуговування, догляд за дітьми та їх виховання тощо). Як свідчать дані про розподіл обов'язків членів сім'ї щодо виховання дітей та догляду за ними згаданого вище соціально-демографічного обстеження, участь осіб «третього покоління» в демогосподарстві в Україні використовується вкрай недостатньо [7, с. 148–186]. Батьки респондентів віддають перевагу, хоч в основному і не дуже високооплачуваній, праці за межами сім'ї. Можна сподіватись, що очікуване підвищення пенсійного віку³ сприятиме подальшому «втягуванню» осіб старшого віку у позасімейну зайнятість. Постає питання, чи доцільна і виправдана сьогодні в широкому соціальному контексті заміна їх участі у вихованні дітей в сім'ї працею за її межами? На це запитання є підстави відповісти негативно. Понад те, доцільна поступова переорієнтація старших членів сімейного господарства з переважної праці за межами сім'ї та участі у веденні домогосподарства до використання їх знань і досвіду в основному в демогосподарстві на основі втілення в життя різноманітних форм посилення взаємодії людей «третього віку» з дітьми. Така переорієнтація більше відповідає їхньому психофізичному стану і створила б більш сприятливі умови для повноцінної трудової активності інших членів сім'ї у домогосподарстві або за його межами, а також для використання досвіду старшого покоління у вихованні дітей. Цей напрям сімейної складової демополітики суттєво вплинув би як на якість виховання дітей, так і на результативність використання трудового потенціалу не лише старшого покоління, а й працюючих членів сім'ї усіх вікових категорій.

Окремою проблемою у контексті розглядуваної тематики є поширення алкоголізму, що спричиняє значні демографічні втрати і є потужним чинником погіршення матеріального та психічного добробуту сім'ї, зменшення ступеня реалізації її репродуктивного потенціалу, а часом і її руйнування. Зловживання алкоголем — серйозна і багатопланова загроза розвитку сімейного господарства у контексті викладеного вище його «роздвоєн-

³ У цьому контексті становить інтерес те, що уряд Великобританії, де пенсійний вік починається з 65 років, прийняв рішення відмінити дане обмеження, розглядаючи його як дискримінаційне. Уже в цьому році буде ліквідоване само поняття пенсійного віку: люди зможуть працювати стільки, скільки вони самі вважають за необхідне, і поки будуть в змозі виконувати свої посадові обов'язки. Внаслідок соціальних і трудових змін, які відбулись у Великобританії протягом двох останніх десятиріч, переважна більшість людей похилого віку перестала негативно оцінювати та відчувати свій вік; люди зберігають активність і залишаються запитуваними суспільством навіть на самому схилі життя <http://demoscope.ru/weekly/2009/0383/mir01.php#6>.

ня» на домо- і домогосподарство. Зловживання алкоголем є перепоною для ефективного домогосподарювання і розвитку самих його суб'єктів. У зв'язку з цим сімейна складова національної демографічної політики має включати заходи антиалкогольної політики з метою зменшення алкогольнозалежних демографічних втрат як передумови створення більш сприятливих умов для успішного розвитку системи осередків демопроцесу взагалі й сім'ї та її господарства зокрема.

Загальні висновки полягають у тому, що визначальним у дослідженні сім'ї в Україні є аналіз особливостей сімейного господарства як єдності домо- і домогосподарства, і що в сучасних кризових умовах першочергової підтримки потребує домогосподарство (особливо в селах), але в перспективі його функції звужуватимуться і посилюватимуться функції домогосподарства, що вже сьогодні має бути враховане при коригуванні сімейної складової стратегії демополітики.

Джерела

1. *Всеукраїнський перепис населення 2001.* – К.: Держкомстат України, 1999. – 168 с.
2. *Горелік В. П.* Деякі методичні питання вивчення сім'ї та сімейної структури // Демографічні дослідження. Вип. 2, 1971. – С. 117–129.
3. *Демографічна криза в Україні.* Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с.
4. *Народонаселение.* Энциклопедический словарь. – М.: БРЭ, 1994. – 640 с.
5. *Пискунов В. П.* О народонаселении как совокупности субъектов микрохозяйственных отношений (К уточнению основ теории демовоспроизводства, или демоэкономии). Препринт научного доклада. – К.: Ин-т экономики АН УССР, 1979. – 70 с.
6. *Пискунов В. П.* О составлении демоэкономической биографии индивида (Опыт введения в эмпирическую микродемоэкономия) // Экономика демопроцесса. – К.: Ин-т экономики АН УССР, 1979. – С. 67–99.
7. *Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку.* – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
8. *Стратегія демографічного розвитку на 2006–2015 роки* // Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики. Зб. Матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., т. 2. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 357–387.
9. *Тоффлер Элвин.* Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
10. *Труд в демопроцессе.* – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.
11. *Хоменко А. П.* Семья и воспроизводство населения (Избранные произведения). – М.: Статистика, 1980. – 224 с.
12. *Чуйко Л. В.* Демоэкономическая сущность семьи // Экономика демопроцесса. – К.: Ин-т экономики АН УССР, 1981. – С. 52–66.
13. *Чуйко Л. В.* Трансформація трудового потенціалу сімейних домогосподарств у контексті відтворення їх демографічного потенціалу в нових умовах // Демографічні дослідження. Вип. 25. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – С. 145–167.
14. *Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні.* – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
15. *Rowe John W., Kahn Robert L.* Successful Ageing. – New York: Pantheon Books, 1998. – 267 p.

Анотація. В статті розглядаються деякі теоретико-методологічні передумови економіко-демографічного дослідження сім'ї як об'єкта демополітичного впливу. На основі застосування до вивчення сімейного господарства концепції демовідтворення

обґрунтовані основні напрями удосконалення системи заходів сімейної складової демографічної політики з використанням підходу до розуміння сімейного господарства як єдності домо- і домогосподарства.

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые теоретико-методологические предпосылки экономико-демографического исследования семьи как объекта демополитического воздействия. На основе применения к изучению семейного хозяйства концепции демовоспроизводства обоснованы основные направления совершенствования системы мер семейной составляющей демографической политики с использованием подхода к пониманию семейного хозяйства как единства домо- и домохозяйства.

Summary. Certain theoretical backgrounds of family study in context of population policy improvement are considered in the article. On the basis of application of conception of demoreproduction and demogeneration to analysis of domestic economy as unity of family household and demohousehold main orientations of perfection of family components of the system of population policy arrangements are elaborated. Family household — interfamily production of living means; demohousehold — interfamily services, products of which are individuals themselves in their historical established quality.

The conclusion was drawn, that component of contemporary population policy had to be concentrated first of all on support of family development in its hypostasis of family household. There are measures concerning development of subsidiary plots and farming in rural area, and creation of favourable conditions for selfemployment and also small and medium-sized businesses in urban settlements. But main economical factors of successful functioning of dominating majority of present family households are outdomestic, that is such which based on reduction of social production. In context of long-term prospect gradual «exclusion» (at least development of expenditure of labour potential) of domestic economy in its part of production of living means by participation of the family members in more productive large-scale production, i.e. outside of family will take place. It is reasonable step-by-step reorientation of senior members of domestic economy from primary participation in family household to application their knowledges and experience basically in demohousehold. The particularly important prerequisite of demohouseholds development both in rural settlements and in rural areas are going out of stagnant pendency of housing problem.

Ключові слова: демовідтворення, економіко-демографічне дослідження, система суспільних форм самовідтворення населення, сім'я, трудова основа сім'ї, сімейне господарство, домогосподарство, домогосподарство, сімейна складова демографічної політики.

Ключевые слова: демовоспроизводство, экономико-демографическое исследование, система общественных форм самовоспроизводства населения, семья, трудовая основа семьи, семейное хозяйство, домохозяйство, домохозяйство, семейная составляющая демографической политики.

Key words: demoreproduction, economic-demographic study, system of social forms of population reproduction, family, labour basis of family, domestic economy, family household, demohousehold, family component of population policy.

Стаття надійшла до редакції журналу 16.08.2010 р.